

PROPAD TEKSTILNE TOVARNE MURA

Doživljanja izgube dela in klic po dostojanstvu

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 24. 7. 2019

Izveček: Avtorica v članku ugotavlja, kako so izgubo dela doživljali odpuščeni v tekstilni tovarna Mura po stečaju leta 2009. Zanima jo, kaj je ljudi v stiskah, razočaranjih in hrepenenjih združevalo, kakšna so bila njihova pričakovanja in potrebe. V članku pokaže, da je propad Mure za številne ljudi pomenil več od finančne izgube oziroma izgube delovnega mesta. Šlo je za osebno in družbeno izgubo: izgubo dostojanstva in lastne vrednosti, družbenega prepoznanja in položaja v družbi.

Ključne besede: tekstilne delavke in delavci, tovarna, izguba dela, dostojanstvo

Abstract: The author explores how the dismissed workers experienced a loss of employment in the Mura textile factory in 2009. She focuses on the commonalities that pulled people together in their grievances, disappointments and aspirations, as well as on their needs and expectations. An analysis of their experiences has revealed that the loss was neither merely financial, nor was it just a loss of a workplace. The loss was personal and social; it encompassed a loss of one's dignity, worth, social recognition and position in the society.

Keywords: textile workers, factory, loss of work, dignity

Uvod

Jeseni 2009 so šle v stečaj tekstilna tovarna Mura d. d. in tri njena hčerinska podjetja. Mediji so možnost stečaja napovedovali celo leto, že leta pred tem smo sledili razpravam ekonomistov in politikov o različnih scenarijih usode tekstilne tovarne in njenih 2.892 v tovarni zaposlenih ljudi.

Mura se s težavami ni začela spopadati šele v času finančne krize leta 2008, zanj prelomne dogodke so ekonomisti umestili v 90. leta prejšnjega stoletja. Muro so takrat prizadeli izguba jugoslovanskega trga, prestrukturiranje in preoblikovanje svetovnega trga. Po letu 2000 še poglobljene težave so bile povezane s prestrukturiranjem podjetja, prihodom azijskega blaga v Evropo, krizo v svetovni tekstilni industriji in z industrijskim preoblikovanjem v Sloveniji.

Leta 2009 je bila Mura zadnja še delujoča tekstilna tovarna z velikim številom zaposlenih v Sloveniji. Država je bila s Slovensko odškodninsko družbo (SOD) njena delna lastnica (12,22 odstotka). Propad Mure, v kateri je bilo zaposlenih 10,5 odstotka vseh delovno aktivnih ljudi Pomurja, je bil za regijo, ki se je že spopadala z deindustrializacijo in marginalizacijo, prava socialna katastrofa.¹ V tovarni je bilo zaposlenih tudi po več članov iste družine, zato je že napoved stečaja v ljudeh vzbujala strah in tesnobo pred izgubo več virov financiranja hkrati. Izguba zaposlitve ni vplivala zgolj na tiste, ki so delo izgubili, temveč je zajela širši krog ljudi: otroke, starejše generacije in širšo lokalno skupnost. Iz vseh teh razlogov je stečaj močno odmeval v javnosti.

Zaradi stečaja Mure jeseni 2009 je delo izgubilo 2635 ljudi, 650 jih je ostalo zaposlenih v drugih hčerinskih podjetjih. Te je z državno finančno pomočjo leta 2011 na dražbi kupila skupina Aha Holding² in ustanovila podjetje Aha Mura. Podjetje ni izpolnilo pričakovanj in je v stečaju končalo že leta 2014. Po poročanju medijev je poslovalo z izgubo, ni plačevalo davkov in prispevkov, zato mu je davčna uprava blokirala račune. Oba lastnika družbe sta bila zaradi domnevnih nepravilnosti – prelijanja državnih sredstev – v preiskovalnem postopku. Za nekatere zaposlene sta se zgodbi stečaja in negotovosti ponovili. Na pogorišču Aha Mure je nekdanji član Murinega vodstva ustanovil podjetje Arum (odsev napisa Mura); podjetje, ki je delovalo do julija 2019,³ je zaposlovalo nekaj nekdanjih Murinih delavk in delavcev.⁴

Če želimo razumeti sodobno doživljanje propada tovarne v skupnosti, je treba razumeti vlogo in pomen tovarne v življenju delavk in delavcev v socialistični preteklosti. Tovarne so skrbele za življenjski standard zaposlenih (osebni dohodek, varnost zaposlitve in socialno zavarovanje) in vzpostavljale infrastrukturo lokalnih skupnosti (Vodopivec 2007, 2012c). V takšnem kontekstu so se industrijski delavke in delavci počutili kot soustvarjalci družbenega

¹ Registrirana brezposelnost decembra 2009 je znašala 20,4 odstotka, kar je bilo 10 odstotkov več od slovenskega povprečja.

² Zaradi tujega deleža (10 odstotkov) je bila družba upravičena do državne finančne pomoči za tuje investicije. Podjetje se je zavezalo, da bo pet let zaposlovalo vsaj 920 ljudi (Pikon 2011).

³ Med pisanjem članka je 1. 7. 2019 v stečaju končalo tudi podjetje Arum.

⁴ Med njimi jih je bilo nekaj zaposlenih v podjetju Mi&Lan v Gornjih Petrovcih (prav tako pod vodstvom nekdanjega člana vodstva Mure d. d. in Aha Mure).

standarda.⁵ Mura je imela zaradi svojega visokega ugleda med ljudmi in v regiji še prav poseben pomen. Bila je pojem kakovosti, dobrega dela in nadpovprečno izrabljenega delovnega časa (Prinčič 2008: 234). Kot sem ugotavljala v pogovorih z ljudmi, so se zaposleni počutili del Murinega slovesa. Tovarna oblačil, ki se je razvila iz dveh šiviljskih delavnic, je razmah doživela v socializmu. Za velikana konfekcijske industrije je veljala tako po številu zaposlenih (v 80. letih je zaposlovala 6500 ljudi, kar je bila polovica zaposlenih v industriji Pomurja in četrtnina v družbenem sektorju) kot po slovesu v jugoslovanski konfekciji. Imela je dobro razviti trgovinsko mrežo, tudi v tujini, in oglaševanje ter moderen informacijsko-tehnološki sistem. Po zgodovinski analizi naj bi Mura gospodarske krize v socialistični Jugoslaviji dobro preživela zaradi dolgoletne razvojne strategije, usmerjene na zunanja tržišča, in dobrega vodenja (Prinčič 2008: 234). Med letoma 1963 in 1983 je tovarna za svoje zaposlene zgradila 400 stanovanj, vsako leto pa dodelila od 150 do 200 kreditov za individualno gradnjo. Za zaposlene je subvencionirala prehrano, zgradila zdravstveno ambulanto, financirala kulturno sekcijo, športno dvorano, organizirala prevoz na delo, omogočila gradnjo dveh otroških vrtcev (Prinčič 2008: 236). Sloves Mure je čez meje Slovenije in nekdanjih jugoslovanskih republik segal v druge evropske države. Za ljudi iz Prekmurja je Mura utelešala industrijsko (in socialistično) moderno. Njeni zaposleni so bili njeni soustvarjalci.

V članku se osredotočam na vprašanje, kako so odpuščeni delavci in delavke doživljali izgubo dela in tovarne. Ljudje so pripovedovali o ponižanju, razočaranju in prevari ter o prepuščenosti samim sebi. Njihove pripovedi so me pretresle in v pogovorih sem zaznavala klic po človeškem dostojanstvu in spoštovanju. Namen članka je preseči zgolj popis tragičnih zgodb ljudi, zanima me predvsem, kaj je ljudi v doživljanjih in razočaranjih združevalo, na kaj so se sklicevali, kakšna so bila njihova pričakovanja, hrepenjenja in potrebe.

Osrednja teza članka je, da je propad Mure za številne pomenil več kot le finančno izgubo oziroma izgubo delovnega mesta. Propad so doživljali kot osebno in družbeno izgubo: izgubo dostojanstva in lastne vrednosti, družbenega prepoznanja in položaja v družbi. Na njihovo doživljanje so močno vplivali zaostrene razmere in odnosi v tovarni pred stečajem ter način odpuščanja. Ljudje so se počutili družbeno razvrednoteni. V članku ugotavljam, da je bila izguba dostojanstva individualizirana (kljub medijski odmevnosti stečaja Mure), in opozarjam, da jo je pomembno vpeti v družbeni kontekst.

Članek temelji na analizi intervjujev z upokojenimi in odpuščenimi Murinimi delavkami in delavci,⁶ na pregledu medijskega gradiva ter drugih raziskav, ki so v analizo zajele ankete oziroma intervjuje z odpuščenimi delavkami in delavci. Intervjuji z ljudmi so nastajali v različnih časovnih obdobjih. Prvič sem se z Murinimi delavkami in delavci srečala med raziskavo za doktorsko disertacijo v letih 2003 in 2004. Takrat sem obiskala več tekstilnih tovarn po različnih slovenskih regijah, zanimali so me spomini na socializem in doživljanje postsocialistične tranzicije. Pozneje sem se med Murine delavke in delavce oziroma nekdanje zaposlene večkrat vrnila (2010, 2011, 2019), poleg delovnih izkušenj pa me je zanimalo njihovo doživljanje izgube dela in propada tovarne.

Z nekaterimi ljudmi sem se pogovarjala sama,⁷ 11 transkribiranih intervjujev pa mi je posredovala kulturologinja Nina Luin,⁸ ki se je v magistrski nalogi ukvarjala z doživljanjem izgube dela Murinih delavk (2013). V članku se sklicujem tako na njene ugotovitve kot na interpretacije intervjujev v magistrski nalogi Katje Bras o preživetvenih strategijah odpuščenih Murinih delavk in delavcev (2016), na anketo o odnosih v Muri leta 2002 v diplomu Nataše Florjan, na anketo o psihofizičnih posledicah med odpuščenimi v Muri ob stečaju leta 2009 (Draksler idr. 2018) ter na intervjuje s štirimi delavkami, ki so jih posnele raziskovalke Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa (Spletni vir 2). Gradivo interpretiram v kontekstu svojih terenskih raziskav po drugih tekstilnih tovarnah v Sloveniji (Vodopivec 2007, 2012a, c).⁹ V analizo vključujem razprave in medijska poročila o preteklih dogodkih, ki so močno zaznamovala doživljanja ljudi; pri tem preteklih dogodkov, ki so pripeljali do stečaja, ne rekonstruiram in ne iščem vzrokov zanje. Čeprav v članku poudarjam skupne zaznamovanosti odpuščenih ljudi in občutenja krivic v okviru strukturnih razmerij neenakosti in moči, opozarjam, da so bili zaposleni zelo heterogena skupina. Bili so različno stari (večina od 40 do 50 let), ob stečaju so se

6 Največ mojih sogovornic v članku je žensk (moška sta bila dva), zato uporabljam žensko obliko, razen če se ne sklicujem na oba spola, kjer to tudi zapišem. V Muri je bilo, večinoma v proizvodnji, zaposlenih okoli 86 odstotkov žensk.

7 Sogovornice in sogovornike sem spoznala preko Zveze svobodnih sindikatov Pomurja, Kliničnega Inštituta za medicino dela, prometa in športa, kustosinje Jelke Pšajd iz Pomurskega muzeja Murska Sobota ter poznanstev s sodelujočimi. Imena nekaterih sogovornic so prava, kjer pa sem (na njihovo željo) imena spremenila, sem to zapisala v opombi.

8 Zahvaljujem se ji za najine pogovore in posredovanje intervjujev. Imena njenih sogovornic so izmišljena.

9 Z raziskovanjem tekstilnih delavk in delavcev v Sloveniji se ukvarjam od leta 2002. Etnografsko gradivo sem na drugih mestih umestila med razprave o socialnem spominu, deindustrializaciji, postsocializmu in tranziciji (Vodopivec 2007, 2012b, c) ter vzpostavljanju paradigme samoodgovornosti v Sloveniji (Vodopivec 2012a, 2016). V članku se sklicujem na teoretske razprave, a jih ne obdelujem podrobneje.

5 To so v analizah izkušenj industrijskega dela in pomena tovarne v življenju ljudi v socialistični Jugoslaviji poudarjali tudi drugi avtorji. Med drugimi glej Bonfiglioli 2013; Jambrešič-Kirin in Blagaić 2013; Jovanović 2013; Kladnik 2013; Laznik 2018; Matošević 2011; Petrović 2016.

znašli v različnih življenjskih situacijah, z različnimi podpornimi okolji, izobrazbo ter izkušnjami delovnega mesta. Prihajali so iz različnih družinskih in lokalnih okolij, z različnimi osebnimi značilnostmi.

Doživljanje stečaja

»Bilo je v zraku, tako kot kuga v 15. stoletju, pa v medijih,« je stečaj in odpuščanje opisala Jana (2013). Govorice, ki so krožile po tovarni in kraju,¹⁰ ter medijske napovedi o stečaju so krepile negotovost in obup med ljudmi. Odnosi med zaposlenimi so bili že močno zaostreni, ne zgolj z vodstvom, tudi med delavkami in delavci v proizvodnji. Nezaupanje je bilo veliko. »Obveščanje je bilo, kar je bilo po televiziji. Nihče nas ni obveščal. Če smo spraševali, je bilo bolje, da si bil tiho. Včasih smo imeli občutek, da so po televiziji in vsi drugi več vedeli kot mi, ki smo tam delali« (Ana 2013). Delavci in delavke so vodstvu močno zamerili, da se z njimi niso pogovarjali, da jih niso obveščali, jim predstavili razmer in jih pripravili na stečaj. »Nihče od vodilnih ni prišel povedat: 'slabo je, začeli bomo odpuščati,' bilo kaj. Praktično do zadnjega ne.« Ana (2013) je pripovedovala, da zadnji dan vodilnih ni bilo v tovarni, »so se bali, ker so bili ljudje vzkipljivi in so že grozili eden drugemu. Vsak se je boril za svoje življenje.« Na ljudi so močno vplivala medijska poročila. Čeprav so informacije v medijih iskali tudi sami, so novice hkrati večale strah in obup. Cilka (2013) je povedala, da so govornice o odpuščanju krepile napetosti in tekmovalnost med njimi: »Vsak je pač gledal na to, da ostane. Je bilo hudo.«

Sogovornice so bile kritične do načina medijskega poročanja, do upodabljanja dogodkov in njih samih. Še posebej so poudarile medijsko poročanje o stavki, do katere je pred tovarno v Murski Soboti prišlo jeseni 2009. Takrat so bili odnosi med zaposlenimi že močno zaostreni, nezaupanje poglobljeno, prav tako konflikti. Ljudje so bili izčrpani. Nekateri so stavkali, drugi so delali, tretji niso vedeli, kaj se dogaja. Jasmina (2013) je delala v proizvodnji in ni vedela, da je pred tovarno stavka; o njej je izvedela po radiu. Mediji so poročali, da je do stavke prišlo spontano, poročali so o nezaupanju delavcev do vodstva in sindikata. Vodstvo je delavce svarilo, naj ne protestirajo, saj bodo s tem odgnali naročnike in možnost razvoja t. i. zdravega jedra Mure. Moje sogovornice so bile prepričane, da je bila stavka nastavljena in zlorabljena.¹¹ Govorile so o medijski

uzurpaciji dogodka z namenom spektakelskega poročanja o njihovi usodi in o interesih medijske politike. Silva (2011) je interese medijev povezala z interesi politične in ekonomske elite.

Pogovori kažejo, kako sporen je bil pri stečaju sam način odpuščanja oziroma odnos vodstva do zaposlenih. Ne glede na to, da se je o stečaju med ljudmi veliko govorilo, so bile sogovornice šokirane, ko je do tega res prišlo. »Šušljalo se je, ampak do konca so govorili, naj tega ne poslušamo, da ni res,« je rekla Jasmina (2013). »Še tisti zadnji dan sem jaz bila v skladišču, ker sem imela polno dela. Še nekaj sem se učila. Zadnji božji dan sem se še učila novo delo.«

Cilka (2013) je povedala, da so zaradi preteklih izkušenj s številnimi krizami v proizvodnji verjeli, da bodo »tudi tokrat splavali.« Podobno kot Jasmina, ki se je še zadnji dan učila, je Cilka poudarila, da so do konca delali tako, kot da konca sploh ne bo:

Rekli smo si, to se spet govori, sigurno se bo spet kakšna luknja našla, pa bomo delali dalje. Je bilo tisti čas hudo zame, ker sem morala delit papirje. To mi je bilo najtežje delo, kar jih je bilo. Vsi so te gledali, češ, ti si ostal, mi pa smo šli. Dejansko sem bila na istem, samo da je moj čas prišel pozneje. Hudo je bilo, ker smo toliko let vlagali, zdaj smo pa navadne smeti. Jaz sem potrebovala čas, da sem se pobrala. Eno pripadnost čutiš tistemu podjetju, kjer toliko let delaš. Dejansko je to tako, kot če bi famulijo izgubil. Zdi se ti kot da nisi več potreben, kot da nisi več sposoben delat. Težko je spoznanje, da te nihče več ne potrebuje. Prej si bil nepogrešljiv. Ko si šel na dopust, so te poklicali, vprašali, kako se kaj dela, kje je kakšna stvar.

Kljub govoricam so bili delavke šokirane. V naših pogovorih šok ni bil vedno neposredno artikuliran ali celo ubeseden. Marsikdaj sem ga razbirala med vrsticami, v molku oziroma tišini, ob iskanju besed, uporabi številnih medmetov, v pogledih, opisu telesnih občutij in čustvenih odzivov. Nekatero so bile jezne na konkretne razmere, osebe, dogodke. V pogovorih pa se je pokazalo, da so bile v svojih doživljanjih osamljene in so se pogosto spraševale, kaj bi lahko naredile drugače. Spraševale so se, zakaj ravno one. Ana (2013), ki je imela ob stečaju 45 let, je rekla: »Nihče ti ne pove, zakaj ravno ti. Potem pa kar nisem vedela, ali sem bila res tako slaba delavka, da so me odpustili. Sem se počutila kot umazana cunjka, ki jo lahko samo odvrže.« Sogovornice so opisovale, da so se počutile razčlovečene, najpogosteje so uporabljale prisposodbo umazanega in zavrženega: »odvržena cunjka«, »navadna smet«, »zadnja smet« ipd.

»Imam težave s stresom,« je rekla 46-letna Vesna (2011), ki je v Muri delala 27 let. »Pri nekaterih je bilo hujše, so morali v psihiatrično bolnico. Nekateri so se zaprli, napravili tudi samomor.« Na stisko ob izgubi je vplival sram

10 Murine tovarne so bile v Murski Soboti, Lendavi, Ljutomeru in Gornjih Petrovcih.

11 Z ljudmi, ki so protestirali, nisem govorila. Tonija, ki jo je intervjuvala Nina Luin (2013), se je protesta udeležila: »Spredej pred vhodom v Muro je bilo polno ljudi, tudi če bi hotela it noter, ne bi mogla. Sem šla poslušat, kaj se dogaja. In to je trajalo cel dan. Tisti, ki so delali noter, so dobili informacijo, češ da smo mi jezni na njih in ko bodo prišli ven, bodo dobili svoje. Ko je bila dve ura in so prihajali ven iz tovarne, brez da bi jim kdo kaj rekel, so začeli prek ograje skakat, namesto da bi šli čez vrata ven.«

v družbi, na katerega je Jolanka opozorila leta 2016: »*Je hudo, ampak ljudje ne pokažejo. Ali jih je sram ali se vase zaprejo, potisnejo stvari pod preprogo.*« (Spletni vir 2) Psihologinja Milena Srpak (2011) iz psihiatrične bolnišnice Ormož mi je pripovedovala o šoku odpuščenih Murinih delavk in delavcev, ki so v večjem številu na zdravljenje v bolnico prihajali že od 90. let: »*Prva leta smo opazili šok, ko so delavke ugotovile, da socialistične postavke, kot na primer 'jaz sem del tovarne', ne držijo več. Ko so začutile, da vse, kar so vlagale, ne drži več, da so izgubile veliko in se jih ne ceni. Kar naenkrat so postale nepomembne.*«

Svojih težav niso prepoznale v strukturnih pogojenostih, prihajale so, ker niso mogle spati, bile so utrujene, bolele so jih noge in roke. Njihova doživljanja so bila utelešena in verbalno neartikulirana. Nekatere so se čez čas odprle. »*Prišle so v hudem strahu, ker je od 90. naprej njihova vrednost silno padala, vrednost njih kot oseb, kot delavk. Vsako govorico so vzele osebno. Predvsem je bil šok, ker so bile pridne, so pridno delale in so bile odpuščene čez noč.*«

Razočaranja, stiske in hrepenenja ljudi so ostali individualizirani in niso bili prepoznani kot družbeno pogojeni. Ljudje so se z njimi pogosto spopadali povsem sami. Stiske so ostale utelešene, družbenega prostora za ubesedenje ni bilo. Menim, da je njihove težave poglobljalo umanjkanje diskurzivnega prostora v samoodgovorni »družbi znanja« in tržne racionalnosti (več o samoodgovornosti glej Vodopivec 2012a). Njihova doživljanja so bila potisnjena v intimo čustvenega sveta. Medijska odmevnost težav ni rešila. S specifičnim načinom poročanja, ki je odgovarjalo prevladujočim družbenim reprezentacijam industrijskega delavstva v družbi, so mediji stiske pogosto še poglobljali (Vodopivec 2012b). Neme in nevidne delavke in delavci so sicer postali vidni, a so jih mediji objektivizirali in viktimizirali (Autor 2011).

Še tri študije se ukvarjajo z vplivi Murinega stečaja na ljudi (Luin 2013; Bras 2016; Draksler idr. 2018). Nastale so na osebno pobudo raziskovalke, njihove ugotovitve so podobne mojim. To poudarjam, ker menim, da je bilo problematično, a hkrati simptomatično, da v Sloveniji ni bilo sistematičnih analiz potreb, pričakovanj in učinkov prestrukturiranja na ljudi. Ker ni bilo analiz, se rešitev ni iskalo na podlagi konkretno ugotovljenih potreb. Delavke in delavci niso dobili prostora za artikulacijo in izpoved stisk, razočaranj in potreb. Takšen primanjkljaj kaže na specifičen način družbene obravnave gospodarskih prestrukturiranja. Te se razume z vidika storilnosti in diskurza samoodgovornosti, kjer se s tveganji sooča posameznik sam (več o tem glej Vodopivec 2012a, b). Družbena obravnava gospodarskih prestrukturiranja kaže pomanjkanje zanimanja za delavce in širše lokalno okolje. Poleg tega je mnogokrat usmerjena zgolj na finančne učinke in pozablja na ljudi.

V pričujočem poglavju se sklicujem na eno od omenjenih študij Kliničnega inštituta za medicino dela, športa in prometa, ki se je ukvarjala s psihofizičnimi posledicami

na odpuščene ljudi v Muri (preostali dve predstavljam v petem poglavju). Študija je temeljila na daljši anketi, v katero so zajeli 1046 ljudi (od 2635 odpuščenih leta 2009). Raziskovalke so odkrile, da so razmere v tovarni in stečaj močno prizadeli zdravje ljudi; 70,6 odstotka vprašanih¹² je svoje zdravje ocenilo kot slabo oziroma zadovoljivo, pogosteje so poročali o boleznih, povezanih s posledicami stresa (povišan krvni tlak, holesterol, rana na želodcu, sladkorna bolezen), in depresiji. Med boleznimi je izstopala depresija. Ljudje so poročali, da so bili nezadovoljni in osamljeni, (po)mislili so na samomor. Bolezensko stanje se jim je med prestrukturiranjem poslabšalo.¹³ Dolgoročnejše posledice pa naj bi se pokazale šele čez čas (za delavce in celotno skupnost), saj se učinki na dolgi rok akumulirajo (Draksler idr. 2018).

Pri prestrukturiranju so poleg odpuščenih, njihovih družin in okolice prizadeti tudi tisti, ki v podjetju ostanejo.¹⁴ V sodelovanju z mednarodnimi strokovnjaki so raziskovalke izdelale priporočila za izvedbo prestrukturiranja. »*Prestrukturiranja se bodo dogajala konstantno,*« je razloge za oblikovanje smernic razložila predstojnica inštituta. »*Gre za to, kako človeka odpustijo, da mu ne ranijo dostojanstva. Ranjeno dostojanstvo vodi v boleznih. V njem mora ostati dostojanstvo*« (Spletni vir 1). S študijo o Muri so raziskovalke pokazale na globok razkorak med teoretičnimi smernicami in prakso.

Anketo z odpuščenimi v Muri so za namen študije anketarji z Inštituta za javnomnenjske raziskave (FDV UL) izvajali po telefonu. S posebnim usposabljanjem so jih še posebej pripravili za pogovore. Izkazalo pa se je, da tako močnega odziva ljudi ni nihče predvidel. Raziskovalka s Kliničnega inštituta za medicino dela, športa in prometa mi je povedala (kar sem pozneje prebrala tudi v intervjuju z zdravnico Metodo Dodič Fikfak), da so pogovori anketarje močno pretresli, marsikdaj niso vedeli, kako se odzvati. Bali so se, da se bodo ljudje poškodovali, naredili samomor (Spletni vir 1).

Sama sem ugotavljala, da so nekatere sogovornice želele govoriti o svojih doživljanjih, z drugimi deliti krivice, razočaranja in stiske. Hrepenele so po stikih, pogrešale so sodelavke in sodelavce. Nekatere se z njimi niso želele več družiti, stik bi oživiljal spomine na pretekle napetosti. Vzpostavljale so nove mreže znanstev in podpore. V intimo za-

12 Kar 86 odstotkov vprašanih je bilo žensk. Polovica je bila starih med 41 in 50 let, tretjina med 51 in 60. Anketa je temeljila na samooceni tvi zdravja in boleznih. Raziskovalke so v analizi rezultate primerjale z rezultati raziskave 'Z zdravjem povezan življenjski slog' (CINDI), izvedeni na splošni populaciji (Draksler idr. 2018).

13 V Sloveniji je prestrukturiranje v času krize najbolj prizadelo prav tekstilno proizvodnjo (Dodič Fikfak 2010).

14 V nekaterih primerih so posledice odpuščanja celo večje za tiste, ki ostajajo v podjetju (Kieselbach idr. 2011: 26). Študije opozarjajo na veliko obolenost srednjega menedžmenta, ki se znajde v »sendvič poziciji« med zgornjim menedžmentom in delavci.

prta subjektivna doživljanja ljudi so namreč poglobljali pretekli medsebojni konflikti v tovarni, nezaupanje, fizična in psihična izčrpanost, občutja manjvrednosti in nekoristnosti. Takšna občutja so bila povezana tudi s spremenjenimi kriteriji nekdanjega pomembnega vrednotenja dela. Sogovornice so kot ključna kriterija pri vrednotenju njihovega dela in njih samih poudarile pridnost in dobro opravljeno delo. Marsikatera je še posebej poudarila, da jo je vodstvo pohvalilo za kakovostno delo, zato ni mogla razumeti, zakaj so jo odpustili. Nihče ni povedal, po kakšnem ključu se je odpuščalo. »In je prišel dan, ko smo dobili odpoved. Jaz sem bila v takšnem šoku, da tega sploh ne morem povedati,« se je spominjala 40-letna Marija (2013). »Vedno sem bila dobra delavka, šefi so me dostikrat pohvalili. V Muri sem delala več kot 18 let in res si nikoli ne bi mislila, da bom ravno jaz ostala brez službe.«

Sogovornice so poudarile svoj trud pri delu. Vložek je bil povezan tudi z odpovedovanjem, predvsem času z otroki, s predanostjo in pripadnostjo delu in tovarni. Cilka (2013) je pripovedovala:

Ko sem imela zdravstvene probleme, sem šla vseeno delat. Nisem imela nič bolniške, tudi za otroke je nisem vzela, sem jih pustila staršem. Ko so bili obračuni, je bila moja družina sama doma. Si misliš, da si se trudil, da so stvari tekle, kot morajo, potem pa vidiš naenkrat, kakšno budalo si, da si vse tvegala. Si se trudil, pa dejansko iz tvojega truda ni bilo nič. Normalno, če je šlo vse skupaj v stečaj, smo šli vsi. Samo potrebuješ čas, da to dojameš.

»Eni smo dobesedno tam zrasli,« je povedala Silva (2011) iz svoje izkušnje, saj se je v tovarni (kot številne druge) zaposlila pri 17 letih. Ob stečaju je bila stara 42 let. V Muri je delala 25 let:

V službi smo bili več kot doma. Doma nas niso tako poznali kot v službi. S svojimi otroki nismo mogli biti, ker smo delali sobote in nedelje. Kdaj si jih videl? Ko si jih v vrtec peljal. Pri meni je še to moral otrok sam hoditi. Na koncu daš pol življenja za službo, pa nič nimaš od tega. Za ljudi nikogar ne briga. Oni vse pokradejo, lažejo, pa niso kaznovani. Mi smo imele tako pripadnost in spoštovanje do firme. Tudi če bi kdaj najraje celo firmo pokopal v grob, smo vsako jutro vstale in šle delat. Dale smo maksimum od sebe. Mura je bila kvalitetna firma, to imaš v krvi.¹⁵

Sogovornice so se v tovarni počutile koristne, delo jim je dajalo samozavest. To sicer ni bilo nujno povezano z uživanjem v samem delovnem procesu oziroma delu, temveč

¹⁵ Pripovedi o delovnih izkušnjah niso enoznačne, česar pa ne smemo brati kot protislovje. Kljub različnemu doživljanju je tovarna s strukturiranjem družbenega časa in prostora, temeljnih infrastruktur, s svojo osrednjo vlogo v življenjih ljudi dejansko postala del zaposlenih, kar so sogovornice pogosto upodobile s telesnim (»postane del tebe«, »to imaš v krvi« ipd.).

z možnostmi, ki jih je zaposlitev v Muri omogočala pri dostopanju do drugih virov zadovoljstva (avtonomije). Izguba zaposlitve je vzpostavila občutek nekoristnosti¹⁶ in poškodovala samopodobo. Občutja so še poglobljale izkušnje ponižanja v lokalni skupnosti in širši družbi. Številne so pripovedovale, da so jih začeli ljudje obravnavati negativno: bile so Murine delavke.

Takšne obravnave in občutja so povezani s spremenjenim družbenim položajem (in reprezentacijami) industrijskih delavk in delavcev. Silva se je pritožila, da je minister za delo govoril zgolj o tem, kako trgu ponuditi »višjo dodano vrednost«. Spraševala se je, kje je potem v novi »družbi znanja« mesto za industrijske delavke in delavce.

»Nočemo miloščine, hočemo delo«, so z napisom na transparentu med protestom pred vladno palačo v Ljubljani julija 2009 kričali Murini delavci in delavke. »Prinesli smo jasno sporočilo,« je novinarju dejal delavec, »zdrave roke in voljo do dela« (Spletni vir 4). Delavec se je skliceval na simbola klasične industrije, s katerima je želel zagotoviti nadaljnji razvoj Mure. Opozoril je na nekdanjo pomembna vrednost (fizičnega) dela in kriterij vrednotenja dela. Moč in volja do dela ter pridnost (kar so tekstilne delavke pogosto omenjale) so kriteriji, ki so v »družbi znanja« izgubili svoj pomen.

Silva (2011) je bila besna, ker niti minister za delo ni razumel, da bi delavec rad delal, ne pa prejemal podporo. Ob Murinem stečaju namreč minister ni govoril o možnosti za delo, temveč o socialni podpori. Delavke in delavci pa so od države zahtevali, da jim zagotovi pravico do dela (Vodopivec 2012b, c). Šok, ki so ga doživljali, je bil velik tudi zaradi spoznanja, da so družbi in državi postali breme. Industrijski delavci niso bili več prepoznani kot del gospodarstva in družbene modernizacije, temveč kot socialni problem, povezan z revščino, s historičnim anahronizmom in z družbeno marginalizacijo (Vodopivec 2012b).

Odnosi in razmere pred stečajem

Industrijski sociolog Miroslav Stanojević (2008: 27–28) je zapisal, da so se menedžerji v Sloveniji v organizacijah z visoko obremenitvijo ob spremenjenih industrijskih razmerah in odnosih (v času postsocialistične transformacije, predvsem pa po letu 2005) najprej lotili zaostrovanja notranjih regulativnih mehanizmov. Kar pa ni pomenilo zgolj avtoritarnih ukrepov pri upravljanju podjetja, organizaciji dela in zaposlenih, temveč tudi spodbujanje medsebojne konkurence med delavci. Silva (2011) je bila prepričana, da je bila takšna tudi strategija vodstva v Muri, saj »kjer se kregata dva, direkcija proste roke ima.«

Ukrepi so poglobljali nezaupanje delavcev do vodstva in drug do drugega ter povzročali konflikte. Sogovornice

¹⁶ Občutenje družbene (ne)koristnosti je povezano z družbenim vrednotenjem in etiko dela, ki imata daljšo zgodovino od socialistične ideologije dela (več o tem glej op. 28).

so govorile o številnih ponižanjih in žaljivkah, ki so jih doživljale tako od vodstva kot sodelavcev v proizvodnji. V kraju, kjer se ljudje med seboj poznajo, to ne povzroča težav le na delovnem mestu, ampak tudi v širšem okolju. Ljudje so se srečevali tudi zunaj tovarne, kar je napetosti in spore prenašalo iz delovnega v širši prostor.

»Vsi smo delali za isti cilj, za obstoj. Na koncu pa je ratalo boj za preživetje, za to, da obdržiš delovno mesto,« je spremembo v tovarni opisala modna oblikovalka Varja¹⁷ (2019). »Ampak to ni osnovni cilj. Osnovni cilj je bil izdelava oblačil. Ljudje, ki so si bili včasih blizu in so [se] dobro razumeli, so si začeli polena pod nogo metati. Zelo grdo se je to obrnilo v stiski.« »Med delavci, ki smo si bili so-delavci, to ni bilo več so-delo, ampak so-borba,« je razmere opisala Tonija (2013). »Ogromno kreganja, ogromno solz potočenih. Najbolj grozno je bilo to, da so delavci že zjutraj prišli v strahu delat. To je bilo dan za dnem, tedni, meseci, leta.«

Industrijska sociologinja Nataša Forjan je že leta 2003 v diplomski opozorila na težave v komunikaciji in odnosih. Pisala je o neposrednem in ukazovalnem načinu vodenja, komunikacijskih težavah in nezaupanju. Vodje na srednji in operativni ravni so sledili usmeritvam nadrejenih in pritiskali na podrejene, kar je povečevalo nezaupanje in nezadovoljstvo. Vodilni se niso niti v viziji ukvarjali z dolgoročnim vzpostavljanjem odnosov z zaposlenimi. Študija je pokazala, da konfliktni odnosi niso nastali tik pred stečajem, temveč so zaostreni odnosi ljudi izčrpavali že več let. Nekatere sogovornice so povedale, da so si ob stečaju – ker je bilo agonije konec – kljub slabim občutkom oddahnile. Poleg zaostrovanja odnosov se je intenzificiralo tudi delo.

Sogovornica Silva mi je leta 2011 pripovedovala o neživljenjski reorganizaciji dela, ki jih je vodstvo uvajalo kot ukrep prestrukturiranja. V delovni čas in s tem v normirano delo niso bile vštete priprave (različni materiali so zahtevali različne stroje, priprave so terjale čas), prav tako ne čas, ko so delavke čakale na materiale oziroma na popravo pokvarjenega stroja. Ni bilo orodja in materialov, ki so jih potrebovale za delo (škarij, sukanca ipd.), medtem pa so se norme višale. V praksi so začeli izvajati nepreverjene delovne postopke. Posledično je bilo pri delu več poškodb, a nihče ni ničesar ukrenil.

Silva (2011) je pripovedovala, kako so si delavke in delavci sami začeli organizirati delo:

Ker smo mi v skupini že vedeli ... jaz sem vedela to, tista je vedela drugo. Ko so bila popravila, si bil pa kriv, ker to nisi naredi. Prej pa nobenega ni bilo ... Tudi nekateri delavci so bili zelo šlampasti, pa nihče ni odgovarjal. Majstri so bili nekateri brez avtoritete. Pa tiste, ki smo znale delati, so terjali še več, ko smo šli na skupno normo.

17 Ime je izmišljeno.

Delovne postopke so oteževale prostorske razmere: »Bile so nemogoče razmere. Če bi imeli okno, bi odprle in prezračile. Nismo imeli niti enega okna, mi smo imeli na stropu kupole, vse zaprto. Tako smo bili kot piščanci pod žarnicami,« je Silva (2011) opisovala delo pri 42 °C:

Stalno smo premalo naredili. Najraje bi nas kar zalepili na stol, če bi se dalo, da niti na stranišče ne bi šli. Zdaj pa delaj osem ur na dril. Imam poškodbo ukleščenega živca, pa sem morala normo delati. Niti delavnega mesta mi niso zamenjali niti invalidska komisija mi kategorije ni priznala.

Silvino poškodbo je treba brati v širšem kontekstu nepriznavanja poklicnih bolezni v Sloveniji, na ravni države (sistemska neurejenost) in družbe (družbeno razumevanje problema). Murina izkušnja je zato še močneje zaznamovala delavke in delavce na trgu dela (Vodopivec 2012b). Silvo – kot številne druge – namreč ob iskanju drugega dela (pri njeni zaposljivosti) ni omejevala le strukturalna brezposelnost, ampak tudi zdravstvene težave in poškodbe.

Za delavke in delavce v proizvodnji je bil eden glavnih prelomov v delovnih razmerah in odnosih prehod na skupinsko normo (Program prestrukturiranja 2002). Ne glede na vloženi trud so bili v skupini vsi enako normirani in plačani, kar je veljalo kot nepravilno. Proizvodne delavke in delavci so normirano delo po učinku doživljali kot pošteno, pa čeprav so bile tudi pripovedi o individualni normi zelo raznolike. »Dokler smo imeli individualno normo, so bili dnevi, ko si imel dobro delo, ki je lepo teklo,« se je spominjala Breda (2013). »Tako si lahko naredil tudi presežek norme. Kar se je pri plači poznalo. Ko pa imaš skupinsko normo, jaz lahko delam 120 procentov, ti pa 70. Plačo bova imeli pa enako. Iz tega vidika to ni pravično.« Sistem dela je poglubljal konflikte med delavci. Tehnolog Branko, ki je delal kot majster (tako so tekstilne delavke in delavci naslavljali vodje svoje skupine v proizvodnji), je vodstvo večkrat opozoril na problem organizacije dela in poslovanja. »V delovno intenzivni panogi, ki temelji na storilnosti, se ne uvaja skupinskih norm,« mi je rekel. Bil je prepričan, da pri vodstvu ni bilo interesa, da bi kaj spremenili. Muro je zapustil po 12 letih, zaposlil se je pri ruskem tekstilnem podjetju, leta 2013 pa je ustanovil svoje tekstilno podjetje (VB Fashion).

Erika (2011) mi je razložila, da je vodstvo uvedlo spremembo, ker delavci niso dosegali individualne norme. Bila je jezna, da so, namesto da bi preučili vzroke, že vnaprej okrivili proizvodne delavce:

Smo se zoperstavili, ne vsi, nekateri so se upali zoperstaviti, da je krivda na delodajalčevi strani. Da ni pripravljeno delo, kot bi bilo potrebno. Mi smo šli na ISO standard, vendar ISO standard zahteva priprave, da delavec vnaprej ve, kaj ga čaka. Tega ni nihče priznal. Organizacija dela je bila na nuli. Samo so valili krivdo na stran delavca.

Modna oblikovalka Varja (2019) je pripovedovala o prizadetosti, ko se je krivdo za probleme pripisalo neustvarjalnosti oblikovalk. Svoje delo v tovarni je dojemala kot ustvarjalno. S ponosom je pripovedovala o modnih sejmih in oglaševalskih agencijah, s katerimi je sodelovala. Govorila je o kakovosti in natančnosti, o občutku za podrobnosti, ki se ga je naučila v Muri (npr. da ni pomembno zgolj, kako obleka izgleda od zunaj, temveč tudi od znotraj), in o pridobljenem znanju.

Ko so težave poglobljale, smo po medijih zasledili, da ni ustvarjalnosti, da smo zaspali, da so kreatorke zaspale. Sem bila žalostna. Me pa smo izdelale takšne vzorčne kolekcije! Samo v prodajalne ni prišlo. Si žalosten. Pa ne moreš nič. Grozno. So bili poskusi, da so nekoga od zunaj pripeljali. (Varja 2019)

Najeti oblikovalci niso uspeli, so pa takšni poskusi vnašali razočaranje ter krepili občutja nemoči, kar je poglobljalo nezaupanje in neustvarjalno delovno vzdušje.

Že dlje časa pred stečajem so se delavke in delavci soočali s ponižanji, z žaljivkami in zaostrenimi delovnimi razmerami. Slabi odnosi, tekmovalno in negativno delovno ozračje, ki so ga potencirale sistemske rešitve (kot tudi sam način odpuščanja ob stečaju), so vodili v globoke stiske, kar se je pri posameznih delavkah in delavcih odražalo na psihofizičnem zdravju ter se z različnimi konflikti prenašalo v širše lokalno okolje.

Država in pričakovanja ljudi

»Poslovna agonija Mure bo za Pahorja nekaj podobnega kot za Obama reševanje GM [General Motors, op. a.]«, je julija 2009, tri mesece pred stečajem, zapisal ekonomist Bogomir Kovač (2009: 25). Prepričan je bil, da »običajnega stečajnega postopka Mura in Pomurje ne moreta preživeti. Potrebujemo stečajni pristop kot pri ameriškem GM.« Rešitev je videl v stečaju. Zavzel se je za ohranitev »zdravega jedra«, ob tem pa zagovarjal, da se vlada s predsednikom države vključi v stečaj, v iskanje menedžerjev in poslovnega modela za »zdravo«¹⁸ jedro, hkrati pa spodbuja zaposlovanje v regiji.

Nadaljnja zgodba t. i. zdravega jedra (hčerinskih podjetij Mure, ki jih je z državno finančno pomočjo leta 2011 kupila Aha skupina) je postavila vladno (ne)intervencijo pod vprašaj. Pri tem ne mislim finančne pomoči, ki je bila Aha skupini dodeljena za nakup nekdanjih Murinih hčerinskih podjetij, temveč spremljanje poslovnih razmer in delovnih razmer zaposlenih.¹⁹ Sogovornice so pripovedovale o zaostrenih delovnih razmerah in nečloveških odnosih.

18 Termin kaže na specifičen način obravnave gospodarstva, na proces medikalizacije ekonomije (ob hkratni ekonomizaciji medicine). Tonija (2013) je termin postavila pod vprašaj: »Jaz sem delala tam, kjer je bilo zdravo jedro. To so si tudi zamislili eni, ki so fejest zdravi v glavi.«

19 Tudi pravno je bila finančna pomoč odvisna od zaposlitve določenega števila delavcev za pet let, Aha Mura pa je šla v stečaj po treh letih.

Lastnika Aha skupine sta bila osumljena prelivanja sredstev, vodstvo uprave pa zaradi neplačevanja prispevkov obtoženo kršenja delavskih pravic. Oboji so bili oproščeni, postopki zoper nekdanje vodstvo uprave so se končali leta 2019. Občutja nepravilnosti, nemoči in jeze so se še dodatno poglobila ob medijskih poročilih o sumu prelivanja sredstev lastnikov Aha skupine in ob obtožbi vodstva uprave za kršenje delavskih pravic zaradi neplačevanja prispevkov.

Tudi tožba odpuščenih delavcev ob stečaju Murinih hčerinskih firm leta 2009 je bila neuspešna. Tik pred stečajem, aprila 2009, je bilo 1900 delavcev iz matičnega podjetja premeščenih v novoustanovljena hčerinska podjetja. Niso vedeli, zakaj in po kakšnem ključu so jih izbrali. Po stečaju so bili upravičeni do odpravnine in do neizplačanih plač pri hčerinskih podjetjih. Ker te niso imele denarja, so se s tožbami obrnili na matično podjetje.²⁰ Tožbe so bile ovržene, nekateri delavci so od tožb odstopili sami. V članku se ne sprašujem o pravnem okviru takšnih odločitev, na tožbe se sklicujem, ker so zaznamovale doživljanja ljudi (tudi tistih, ki niso tožili) in ker kažejo na razmere, ki so sooblikovale občutja prevar.²¹

Po pisanju ekonomistov in sociologov je bil problem Mure lokalno-globalnih razsežnosti. Zgodovinar Jože Princič je zapisal, da so se problemi kopičili že v socialističnih časih. Vodstvo jih je takrat reševalo z najemanjem kreditov (2008: 237). Številni so videli problem v njeni intenzivni usmerjenosti v dodelavne posle, ki jih je Mura izvajala predvsem za transnacionalno/nemško podjetje Boss. Dodelavnih poslov je bilo preveč, podjetje je premalo vlagalo v razvoj lastnih blagovnih znamk. Sociolog Rastko Močnik pa je takšno delovanje Mure označil kot strateško izčrpavanje podjetja – razredno strategijo domačih kapitalistov (2008: 149–150). Problematični so bili stari proizvodni poslovni modeli, programi in ukrepi prestrukturiranja pa neučinkoviti (Kovač 2009: 25). Vlada je med letoma 2000 in 2003 pripravila program prestrukturiranja tekstilne in oblačilne industrije.²² Vladna industrijska politika pa ni bila (dolgoročneje) uspešna. Po Kovaču (2009: 25) je bila finančna pomoč premajhna, vlado je »hitro minila volja za pravi razvojni zasuk«. Menedžerji, sindikati in politiki so za situacijo v Muri krivili drug drugega, razmere na trgu in omejitve EU.

Sogovornice in sogovorniki se v svojih pripovedovanjih večinoma niso sklicevali na globalna preoblikovanja ali svetovne interese oziroma krize. Za propad tovarne so kri-

20 Po medijskem poročanju RTV Slovenije MMC (Spletni vir 3) je do julija 2010 tožbe vložilo 1620 delavk in delavcev.

21 Pravno razlago sem našla v diplomski Sonje Neubauer (2011), ki primer pojasnjuje z nedorečenostjo zakonodaje.

22 Pozneje je program izvajala z ustanavljanjem industrijskih centrov, razvojnih grozdov, tekstilne tehnološke platforme in centrov odličnosti (Kovač 2009: 25).

vili vodstvo in menedžerje, »šolane in režijo«. Kritično so poudarili številne menjave v vodstvu,²³ reorganizacijo dela in predvsem odnos vodstva. V pogovorih so svoje največje razočaranje usmerili proti državi oziroma zakonodaji, ki je v njihovih očeh omogočala izkoriščanja in ponižanja delavcev. Silva (2011) je bila prepričana, da je bilo v tovarni dovolj dela, izpolnjevali so normo, delati so morali celo nadure. »Šolani so nas sem spravili,« je rekla. »Jezna sem najbolj na državo. Če naša zakonodaja tega ne bi dopuščala, se to ne bi dogajalo, to je dejstvo.« Silva je neposredno ubesedila, kar sem pogosto slišala tudi od drugih. Razočaranje ljudi je poglobljala nekaznovanost menedžerjev, o kateri smo v Sloveniji veliko brali (ne zgolj v Muri, tudi v številnih drugih podjetjih). Trdim, da pri tem ljudem ni šlo zgolj za pravno, temveč tudi moralno vprašanje. Moralno v tem primeru ni zajemalo le tistega, kar so ljudje verjeli, da je bilo prav, pravično oziroma krivično, temveč niz pravil, norm, odgovornosti, dolžnosti in recipročnosti, v okviru katerih so ljudje delovali in vzpostavljali svoja pričakovanja. Ob tej spremembi so bile delavke in delavci šokirani, sklicevali so se na človeško dostojanstvo.

»Spremembe v samostojni Sloveniji so me najprej navdihovale, potem razočarale,« je odgovorila Erika, predsednica sindikata, ko sem jo spraševala o prelomnih dogodkih v tovarni. Leta 2006 je Muro po 34 letih dela zapustila zaradi »nesposobnosti opravljanja dela.« Dejansko je to pomenilo, da je morala prenehati zaradi alergije oziroma zastrupitve s formaldehidom (drugega dela pa ji niso našli):

Navdihovalo me je, da bomo samostojni, da se bomo drugače sporazumevali, kar se tiče spoštovanja zakonodaje. Kar se je zgodilo, je bilo pa čisto kontra. Glavni mejniki so bili po letu 2000, najbolj kršenje pravic, izkoriščevanje delovnopravne zakonodaje v korist delodajalca, nikakor ne v korist delavca. Standard se je slabšal v družbi, dela ni bilo, plače niso rasle, nezadovoljstvo med zaposlenimi je naraščalo, krhali so se odnosi med vodstvom in delavci, delavec ni bil spoštovan, delavci so se kregali med sabo. Niso bili to, kar so bili prej. (Erika 2011)

Silva (2011) je v najinem pogovoru večkrat poudarila problem kršenja pravic delavcev. »Spali smo predolgo. Smo bili preveč zaupljive narave. Mi smo šli iz socializma v kapitalizem. Tam smo bili navajeni, da so bile stvari urejene, si imel svoje pravice, tukaj pa so se krčile.«

Pravice delavcev je v samoupravnem socializmu ščitila formalna zakonska raven, (nekatero) pretirane ekscese elit so preprečevale systemske ovire. Na institucionalni ravni so delavce v tovarni ščitili delavski sveti. Na neformalni ravni pa so razmere med ljudmi urejali specifični odnosi zaupanja in recipročnosti, t. i. tihi pakti, ki so potekali na

dveh ravneh; med vodstvom in zaposlenimi v tovarni ter med delavci in državo (Vodopivec 2007: 2012a).

V socialističnih tovarnah so delavci v zameno za nadure, težje delo in nižje plače dobili zagotovljena delovna mesta, stabilnost, socialno varnost, nagrade, delitev dobička,²⁴ odprt dostop v druge prostore družbene mreže ter do izobrazbe, stanovanja, pomoči otrokom s štipendiranjem in počitniškim delom. Takšen način dela in zaupanja je omogočil udejstvovanje v neformalni ekonomiji, ki je pri oblikovanju življenjskega standarda odigrala izredno pomembno vlogo (ne zgolj v socializmu, tudi pozneje).

Če so razmere v tovarni postale nevzdržne, so delavci svojega zaščitnika iskali v državi. Industrijski sociolog Miroslav Stanojević je v analizi stavk in sindikatov zapisal, da je prav zavezniška vloga socialistične države (politične oblasti, tudi lokalne) v očeh delavcev odigrala izjemno vlogo. V stavkah²⁵ so se delavci usmerili proti direktorju in so na pomoč klicali neposredno državo. Praviloma so protesti potekali mimo sindikatov, ki stavk niso podpirali, pogosto so jim celo nasprotovali. Podprli pa so jih delavski sveti oziroma posamezni člani delavskih svetov (Lukan po Stanojević 2001: 804). Takšni protesti so bili hitri in uspešni. Stanojević se je opiral na industrijskega sociologa Josipa Županova, ki je na podlagi številnih empiričnih raziskav v jugoslovanskih tovarnah ugotavljal moč koalicije med politično elito in delavstvom. Komunikacijo je označil kot vez med elito varuhov in delavci varovanci (glej tudi Županov 1989: 1397).

S pomočjo etnografskih raziskav v drugih tekstilnih tovarnah sem ugotavljala, da se ljudje danes pogosto sklicujejo na odnose zaupanja in recipročnosti (Vodopivec 2007). Ko so spregovorili o sodobnem krčenju pravic, teh niso razumeli zgolj v pravnem smislu, temveč so se sklicevali tudi na pravice, ki so jih takšni odnosi urejali. Ljudje so v državi iskali zaščitnika temeljnega človekovega dostojanstva (oziroma so se pri iskanju zaščitnika sklicevali na državo). Na državo so se v svojih pričakovanjih in pozivih obračali kot na skrbnika družbene pogodbe, po kateri so v zameno za (dobro) delo poleg plačila dobili določene pravice (upravičenosti). Pri tem pa vloga in podoba države nista bili vedno jasni. Ljudje so lahko naslavljali socialno ali pravno vlogo (zakonodajo) oziroma celoten sistem, ki je poskrbel, da »so stvari tekle« (povedano drugače, da je prihajalo do družbene reprodukcije). To je treba poudariti, saj se je v Murinem primeru veliko govorilo o vlogi države pri njenem reševanju. A so ljudje ob tem njeno vlogo različno naslavljali. Tehnolog Branko je poudaril, da je bil problem Murinega reševanja politično (strankarsko) vmešavanje v gospodarstvo, ki ni delovalo strokovno. Finanč-

24 Vesna je to misel popravila z drugim poudarkom: »Delavci so si prislužili dobiček.«

25 Stavk je bilo do 80. let malo in so bile manj obsežne (Stanojević 2001: 806).

23 Sogovornice se s terminom večinoma sklicujejo na direktorje in ne vodje v proizvodnji.

ni vložek države je v vodstvo pripeljal nove ljudi. Njihove strategije pa niso v jedru spreminjale poslovanja in organizacije (oziroma so ju še slabšale).²⁶

O socialni in pravni zaščitniški vlogi sodobne države je spregovorila Vesna (2011). Bila je kritična do države, ki je prestopila na drugo stran, na stran kapitala: »*Država ne pomaga ljudem, ki smo brezposelni, ampak tistim, ki imajo.*« Aludirala je na nekaznovanost menedžerjev in elit: »*Hvala bogu, imam za kruh, oktobra sem brez vseh dohodkov. Ničesar nimam. Je to socialna in pravna država? Je to pošteno do človeka, ki je ustvarjal? Pa ne bom rekla, da sem ne vem kaj ustvarila, sem pa bila ena tistih, ki se je borila, da bo delo opravljeno.*«

Obenem je spregovorila o pravičnosti. Nekdo, ki je ustvarjal in je bil pripravljen ustvarjati, je ostal brez osnov, temeljev, ki omogočajo eksistenco in družbeno reprodukcijo, se pravi brez kruha, dela, morda bivališča. Govorila je o družbenem prepoznavanju in vključenosti. Namigovala je na kulturni in zgodovinski pomen (etike) dela v družbi, na kulturno vrednotenje dela, na dolžnosti in pravice, ki jih je takšna pogodba prinašala (in ima daljšo zgodovino²⁷ od socializma). Sklicevala se je na recipročnost.

Ljudje so bili razočarani, ker država ni izpolnila njihovih pričakovanj. Razlogov je bilo več, a kot sem že zapisala, je bil problem tudi v tem, da se ni z njimi nihče pogovarjal in jim nihče ni prisluhnil. Ni bilo niti systemskega spremljanja vplivov prestrukturiranja podjetja in stečaja na ljudi niti analiz njihovih potreb, ki bi jih lahko uporabili pri iskanju rešitev. Stečaj je sicer potekal v sodelovanju z javnimi institucijami, s Centrom za socialno delo in z Zavodom za zaposlovanje ter s skladoma dela,²⁸ ki pa so na teren vstopili z že izdelanimi idejami, kaj naj bi ljudje potrebovali (oziroma so delovali v okviru že razvitih politik zaposlovanja in socialne podpore).

Vlada je preko globalizacijskega sklada EU odpuščenim Murinim delavkam in delavcem namenila sredstva,

26 Tudi sam se je po podporo obrnil na vlado. Leta 2013 (po tistem, ko je Muro že zapustil) je premierki in gospodarskemu ministru napisal pismo, v katerem je vlado opozoril na napake pri poslovanju in upravljanju Aha Mure. Ponudil je svojo rešitev. Zavzel se je za reševanje Murinega znanja in nekaj zaposlenih. Odgovora ni dobil. Branku se zahvaljujem za posredovano pismo.

27 Zgodovinar Andrej Studen (2012) je opozoril, da je historični diskurz o delu sklop medsebojno prepletenih in tudi nasprotujočih si nazorov in interesov (po Josefu Ehmerju). Slovenski prostor je zaznamoval predvsem preplet razsvetljenskih nazorov in judovsko-krščanskega izročila. Studen je preučeval vzpostavljane novih vrednot dela (v povezavi z marljivostjo) ob koncu 18. stoletja, ko se je razvijala meščanska delovna etika. Takrat je delo postalo vrednota, ki ni imela zgolj ekonomske, temveč tudi moralno vrednost. Prepletati se je začela z državotvornimi diskurzi. Dolžnost človeka je bila, da je z delom in s pridnostjo koristil državi. »Etos dela je postal moralno zaukazano, socialno nadziran, pedagoško discipliniran in ekonomsko racionaliziran« (Studen 2012: 17).

28 S finančno pomočjo sta se angažirali tudi občini Murska Sobota in Gornja Radgona.

ki so jih uporabili za delavnice usposabljanja in prekvalificiranja. Delavnice, ki naj bi delavke ter delavce med drugim usposobile v mehkih veščinah, tehnikah NLP (nevrolingvističnega programiranja), pisanju življenjepisov oziroma pri samostojni podjetniški poti (aktivna politika zaposlovanja),²⁹ so pri številnih naleteli na odpor. Sogovornice so pripovedovale, da so bile močno prizadete, ker so jih učili, kako naj se oblečejo, pogovarjajo, pišejo življenjepise. Že tako so se počutile ponižane, njihova samozavest in samopodoba sta bili poškodovani.

»*Pol leta sem se učila pisanja prošenj,*« je rekla vidno prizadeta Vesna (2011) in nadaljevala:

26 let sem uporabljala računalnik, pisala prošnje v Muri za zaposlene, za člane njihove družine, ki so bili brezposelni. Se mi je zdelo, da se nekdo dela norca iz mene, ker me uči rokovanja z računalnikom. Obvladam 10-prstno slepo tipkanje. Bilo je poniževalno, da me nekdo tako obravnava.

Spraševala se je, kam je šel ves denar za pomoč delavkam.³⁰ »*Vso denarno pomoč so odnesli tisti, ki so tam delali, ne mi,*« je dodala. »*Ko bi kdo vsaj kakšne dodatne informacije dal tistim, ki smo nekaj že delali. Niti ti niso, ki so bili nastavljeni s strani države. To se mi je zdelo najbolj grdo. Na koncu vidiš, da moraš sam sebi pomagat v življenju, nihče drug ti ne bo*« (Vesna 2011).

In kaj potem? Čas po stečaju

Čeprav so novinarji v medijih poročali o šiviljah, večina delavk ni znala sešiti obleke v celoti. V t. i. fazno organizirani proizvodnji so obvladale eno oziroma več faz, ne pa celote (rokav, žep). »*Trenirali so nas [vodstvo], saj drugega ne morete, drugega ne znate, nimate izobrazbe. Nič se pa ni delalo na tem, da bi nam kaj ponudili,*« je rekla Tonija (2013). »*Tudi izmensko delo nas je oviralo. En teden si lahko bil na predavanjih, naslednji teden pa to ni šlo. So bila tudi rahla ustrahovanja. So nas trenirali, da drugega ne znamo, kot šivati*«. Poudarila je, da se po stečaju kljub temu ni počutila manjvredne. Pri tem so ji pomagale tudi različne delavnice, kjer so jih predavatelji spodbujali. Ne glede na že zapisano o usposabljanjih in delavnicah za odpuščene Murine delavke in delavce jih niso vsi, niti ne vseh delavnic,

29 Slednje je treba razumeti v sklopu družbenega redefiniranja delavskih subjektivitet, politik zaposlovanja (vključno s spodbujanjem samozaposlovanja) in socialne varnosti v postsocialistični Sloveniji ter v okviru kapitalističnih preoblikovanj. Neoliberalna tržna racionalnost zahteva prilagodljive, mobilne, samoaktivne in (samo) zaposljive posameznice in posameznike, ki delujejo po paradigmi samoodgovornosti. Poleg konkretnih političnih sprememb se s tem spreminja tudi način družbenega razumevanja oziroma obravnavanja socialnih problemov, brezposelnosti, odgovornosti in dolžnosti posameznika v družbi (več o tem v slovenskem kontekstu glej Vodopivec 2012a, b, c).

30 Tako so o finančni pomoči iz evropskega globalizacijskega sklada govorile sogovornice.

doživljali enako. Za Tonijo (2013) so bila predavanja, ki se jih je udeležila preko Zavoda, dobrodošla z več vidikov:

So nas začeli razni predavatelji postavljat nazaj na noge. So nam dali vedeti, da nekaj si le vreden, tudi če si bil mali delavec Mure oziroma si ogromno vreden, ker si bil dober delavec, oni so pa bili slabi direktorji. Počasi so nas malo dvigovali, potem začneš razmišljat, da nekaj bi lahko še delal v življenju. Saj to ne pomeni konca. Tako sem se začela z zeliščarstvom ukvarjat. Zdaj imam toliko poti odprtih, da lahko izbiram, kaj bom delala.

Vesna (2011) je znala šivati in mi je na najin prvi pogovor prinesla pokazat svoje izdelke. Po stečaju je naredila program prekvalifikacije. Želela je postati medicinska sestra:

Jaz bi strašno rada delala. Nekaj me je vleklo v medicino. Sem to opravila [prekvalifikacijo za socialno oskrbovalko], se mi je zdelo super, bom jaz imela eno lepo priložnost, se bo meni želja izpolnila. Varovanci in osebe se me imeli zelo radi. Bile smo ženske srednjih let [med pripravnicami]. Jaz sem 46 let stara. Nekatere so bile tudi čez 50. Nas je [vodja pripravnic] tako poniževala. Vse smo bile pa iz Mure. Nam je rekla, naj ne mislimo, da bomo kakšni doktorji ali pa medicinske sestre, ker to ni primerljivo s tistim delom, ki smo [ga] opravljale v Muri. In seveda smo bile ubogljive in poslušne kot vedno tudi v Muri. Meni je bilo ponižujoče. Jaz sem se postavila. 'Meni je žal, ker vi tako razmišljate, ampak jaz imam 27 let delovne dobe v Muri in v tem času sem marsikaj delala, sem delala z ljudmi, sem bila tudi zadolžena za prvo pomoč. V našem obratu smo imeli zdravnika, ampak sem dosti ljudi sama oskrbela, sem bila za to usposobljena. Ima vsaka od nas eno izobrazbo, kakršnokoli, saj meni je vseeno, lahko sem tudi avtomehanic. Gučate, kako je moje delo ničvredno. Jaz sem socialna oskrbovalka, točno vem, kaj moram delat.' Takrat sem si zapečatila usodo.

Vesna je bila prepričana, da drugega dela ni dobila zaradi konflikta (in iz osebnega maščevanja zaradi nekdanje vloge delavske zaupnice v tovarni). Napisala je 800 prošenj, dobila je zgolj tri odgovore (negativne). »Smo petčlanska družina,« je povedala v video intervjuju pet let pozneje, »živimo z mamino penzijo. Mama je delala v Muri 35 let« (Spletni vir 2).

O tem, kaj se je dogajalo z odpuščeni delavkami in delavci, sta v magistrski nalogi pisali Nina Luin in Katja Bras.³¹ Študiji, ki sta nastali na podlagi intervjujev, sta

31 S podobnim ciljem – preučiti konkretne potrebe ljudi na terenu – je nastala tudi študija o profilu brezposelnih v Prekmurju v sodelovanju Ljudske univerze Murske Sobote in Andragoškega centra. Na podlagi študije (Kučan in Petkovič 2010) so v Murski Soboti organizirali program usposabljanja Oblikovalka tekstilnih izdelkov z elementi tradicionalne tekstilne dediščine. Zahvaljujem se Alenki Kučan in Jelki Pšajd za informacije.

pokazali, da so bili ljudje po stečaju pogosto prepuščeni samim sebi in neformalnim oblikam podpore, predvsem družine. Čustveno oporo so najpogosteje iskali pri svojih najbližjih. Najredkeje so poiskali podporo v primeru finančnih težav. Niso se niti obrnili po pomoč, raje so skromno živeli od prejemkov, denarnega nadomestila in socialne pomoči.³² Ljudje so bili nad formalno podporo razočarani. Denarna nadomestila so bila prenizka, informacije in podpora pri iskanju zaposlitve premajhne (Bras 2015).³³ V trgovinah so kupovali izključno »življenjske reči« (olje, mleko, sladkor), zelenjavo so pridelali na vrtu ali njivi (lahko tudi pri sorodnikih), meso so pogosto dobili od sorodnikov s kmetij (Luin 2013). Nekateri so bili že od prej (pred stečajem) navajeni živeti skromno. Denar so najprej namenili za plačilo položnic, potem so preračunavali, kaj je nujno potrebno. Vedeli so za cene vseh dobrin v različnih trgovinah, kupovali so ob akcijah in popustih. Nekaterim sta pomagala Rdeči križ ali Karitas. Nekateri so se preselili k staršem. Nina Luin je ugotavljala, da je finančni primanjkljaj vplival na občutja izgube avtonomije in vstop v odvisnostna razmerja (predvsem ko so se odrasli otroci vrnili k staršem) (2013: 75–76).

Silva se je po stečaju vrnila na srednjo ekonomsko šolo (gimnazijo je prekinila, ko se je 17-letna zaposlila v Muri):

Prvo leto so nam plačali v celoti, potem so nam povedali, da so nam enostransko prekinili pogodbo, ker ni denarja. Naj si plačamo sami. So nam potem povrnili, a zgolj drugo leto. Tretje leto mi je plačal partner. Sem imela srečo. Ekonomsko srednjo šolo sem končala z maturo, ena točka mi je manjkala, da bi bila zlati maturant. Sem sama nase ponosna in pri meni doma so. A to ne pomeni zaposlitve. Starejši kot smo ... (Spletni vir 3)

Silva stavka ni dokončala. Številne delavke so na trgu dela veljale za prestare in težje zaposljive. Zanje brezposelnost ni pomenila zgolj vmesnega, prehodnega obdobja. Stečaj je poleg sedanosti zaznamoval tudi njihovo prihodnost.

Nekateri so se zaposlili v Avstriji ali pa so se začeli ukvarjati s podjetništvom. Za sogovornice je bilo predvsem pomembno, da so si povrnile zaupanje in spoštovanje: »Imam krog ljudi, ki verjamejo vame, ki mi zaupajo. S tem novim poslom sem veliko ljudi novih spoznala. Spoštovanje sem dobila.« Ana (2013) se je lotila peke kruha. Pri pridobivanju zaupanja in spoštovanja samih sebe in okolice so bili večini v oporo najbližji družinski člani: partner(ka), starši ali otroci. Breda (2013) je povedala: »Mož je bil zame največja opora. Zaradi denarja ni bilo nikoli prepira. Ko sem prišla domov in povedala, da sem brez službe, je mož rekel samo: 'Hvala

32 Katja Bras (2015: 58–59) je ugotavljala, da v tej zvezi nikoli niso omenili prijateljev. Kar je bilo zelo drugače, kot so kazale študije drugod po Sloveniji.

33 Po mnenju ljudi so delovale zgolj zveze in poznanstva (Bras 2015: 57).

bogu, škoda samo, da se to ni zgodilo že prej. 'Zaradi mene, zaradi mojega zdravstvenega stanja.«

Modna oblikovalka Varja je po stečaju skupaj s kolegico odprla trgovino in modni salon. Nekaj časa je iskala zaposlitev v regiji in v Avstriji. Ker ni uspela najti ničesar, se je skupaj s kolegico odločila za samostojno pot. Iskali sta zagonski kapital. Na formalne institucije se nista obrnili, saj je bilo »*to preveč zakomplicirano, veliko administracije, prošenj, časa.«* S tem se nista hoteli ukvarjati, čim prej sta želela začeti. »*Jaz sem tisto malo naštudirala, šla v knjižnico, vzameš ekonomske osnove, kot Excel za telebane, pa predebatiraš. Prijatelj nama je pomagal z nasveti.«* Z odpravnino iz stečajne mase sta na dražbi Murine opreme kupili stroje, police za trgovino, ostanke materialov, sukance ipd. Poiskali sta prostor za trgovino in delavnico. Po enem letu sta jo zaprli. Varja je sama nadaljevala podjetniško pot, v svoji hiši je odprla salon. »*Je daljša pot, ampak je boljša pot.«* je razmišljala med najinim pogovorom junija 2019, »*ni enostavno, a je bila zelo poučna izkušnja.«*

Na stečaj in izgubo dela v Muri so sogovornice gledale retrospektivno, z gledišča oziroma iz situacije, v kateri so se znašle v času naših pogovorov. Za nekatere je bila izguba dela v Muri kljub prizadetosti, težkim razmeram ter občutjem poriv, da so se začele ukvarjati z drugo dejavnostjo ali se preusmerile na druga področja. Motivirali so jih otroci, družina ali novi posli. Večina se je počutila prepuščena sami sebi, zato je podporno okolje (družina) odigralo zelo pomembno vlogo tako čustveno kot pri pridobivanju samozavesti in gradnji samopodobe. Kot najpomembnejši pa sta se izkazali prav občutji lastne vrednosti in pripadnosti.

Sklep

Ekonomsko antropologinja Susana Narotzky (2016) je zanimalo, kaj ljudi povezuje v stiskah in hrepenjenjih zaradi izgube dela. Ugotovila je, da jih močno zaznamuje izguba dostojanstva. Opisala je dva načina spopadanja s takšno izgubo. Prvi zajema vzpostavljanje solidarnostne mreže, ekonomije skrbi in podpore v družinskem (in sorodstvenem) okolju. Drugi – pa čeprav je potekal drugače (v boju za družbeno dobro, v nasprotju s privilegiji sindikatov) – je povezan z nekdanjimi tradicionalnimi oblikami delavske organizacije, ko so ljudje v kolektivnih protestih zahtevali pravico do dela. Delo ni bilo pomembno zgolj za preživetje, temveč je zajemalo klic po avtonomiji, ki jo je omogočal osebni dohodek. Smatrali so, da jih je država pustila na cedilu in da je podlegla kapitalističnim interesom. Nove oblike kapitalistične akumulacije so rušile nekdanji keyneziansko-fordistični model kapitalizma, kjer so sicer veljala načela neenakosti, a je v njih proizvodni delavec – državljani zasedal dostojno mesto.³⁴ Po Susani

³⁴ Susana Narotzky se je sklicevala na keyneziansko-fordistični model, sama pa se sklicujem na model socialističnega samoupravljanja. Ne glede na podobnosti (vlogo in položaj delavca v okviru industrijske

Narotzky so se ljudje v preteklosti mobilizirali v boju proti dominaciji in izkoriščanju, po letu 2008 pa v pozivu k dostojanstvu proti krivicam in neenakosti. Njihovo sistemsko ponižanje je vzpostavilo razmere za boj za spremembo moralnih okvirov, v katerih bo življenje ponovno pridobilo vrednost in pomen.

Čeprav Susana Narotzky poudarja mobilizacijo ljudi in proteste, sem sama ugotavljala podobno. Murine delavke so se ob izgubi dostojanstva obrnile k svojim družinam, v katerih so krepile solidarnostne vezi, odnose recipročnosti in zaupanja. Sogovornice so hrepenele po prepoznavanju, zaupanju, po občutenju lastne vrednosti in pripadnosti, kar so našle v družini (za katero v preteklosti pogosto ni bilo časa). Po drugi strani pa so se za dostojanstvo borile s postavljanjem zahtev za družbeno vključenost (bolj na individualni ravni v vsakdanjem življenju, v novih poslih in poznanstvih ljudi ter manj s protesti in kolektivnimi boji) in s sklicevanjem na priborjene delavske pravice, proti razlastitvi družbene pogodbe, z vnašanjem morale za prihodnje generacije (prim. Narotzky 2016).

Susana Narotzky je izhajala iz razprav o moralni ekonomiji, ki so v zadnjem času zaznamovale ekonomsko antropologijo. Ekonomski antropologi si v razumevanju koncepta niso enotni, vsi pa za njegovega začetnika postavljajo socialnega zgodovinarja E. P. Thompsona in antropologa J. Scotta (med drugim Fassin 2009; Palomera in Vetta 2016), pri preučevanju ekonomije ljudi pa opozarjajo na pomen norm, vrednot, pravic, dolžnosti, odgovornosti, idejnih svetov ljudi.³⁵ Za potrebe članka se sklicujem na Thompsona (1971), ki je moralno ekonomijo povezal z občutji pravičnosti in legitimnega, samostojnosti in varnosti. Pri zgodovinski analizi nemirov, do katerih je prihajalo zaradi lakote (podražitve žita), je poudaril, da dogodkov ne smemo brati kot neposrednih posledic materialnih razlogov (kot upor lačnih želodcev). To sicer ne pomeni, da ni povezave med materialno realnostjo in družbenim dogodkom, ampak da te niso enostavne in neposredne. Nemiri oziroma protesti³⁶ niso zgolj reakcija na lakoto, ampak nastanejo zaradi preloma določenih družbenih norm in recipročnosti, ki regulirajo življenje. Ljudje so protestirali, ker krivic niso mogli več tolerirati. Kar pomeni, da so se ob nemirih oziroma protestih upirali predvsem nespošto-

modernizacije in socialne države) je bil v socialistični samoupravni družbi položaj industrijskega delavca drugačen. Poleg formalnih in ideoloških zavez, pravic in določil je v tej zvezi treba upoštevati tudi že omenjena neformalna razmerja, odnose, vrednostne orientacije ljudi in družbena prepoznavanja, moč hrepenenja in obljube, ki so imele v samoupravni družbi drugačen učinek, intenziteto in moč.

³⁵ Fassin (2009), ki je utemeljeval razliko med uporabo koncepta pri Thompsonu in Scottu, svari pred povzetkom različnih razumevanj in pojmovanj različnih avtorjev.

³⁶ Več o razumevanju zgodovinskih oblik družbenih nemirov, družbenega nezadovoljstva in upornišva v kontekstu tistega časa glej Thompson 1971.

vanju družbenih norm, pravic, dolžnosti in odgovornosti. Thompson poziva k raziskovanju družbene realnosti izkoriščanja, doživljanja in izkušenj družbenih frustracij, pravičnega in upravičenega.

Prav o tem so pripovedovale sogovornice v pričujočem članku. Njihova doživljanja je zaznamovala izguba družbenega prepoznanja, odnosov zaupanja, recipročnosti, pravic, družbene odgovornosti in dolžnosti. Pri tem so pomembno vlogo odigrala spremenjena kulturna vrednotenja dela in etike dela. Občutja krivic in zapuščenosti je poglobljaj občutek nekaznovanosti elit. »*Včasih smo bili ljudje,*« je rekla Silva (2011) v najinem pogovoru, »*zdaj smo številke.*« Pozivi ljudi k dostojanstvu so pozivi k temeljem, ki ne omogočajo zgolj materialne (preživetje), temveč tudi družbeno reprodukcijo, vključno z družbenim prepoznanjem in vključenostjo.

Ob stečaju Mure je bila večina zaposlenih starih med 40 in 50 let, to je bila generacija, rojena v začetku 70. let 20. stoletja. Vendar to ne pomeni, da ljudje ostajajo ujeti v socialistični preteklosti. Toliko bolj pomembno je to zapisati ob doživljanjih industrijskih delavcev, ker se jih v družbi pogosto povezuje s socialistično preteklostjo (Vodopivec 2012a, b). Poudarjam, da v tem primeru ne gre za težnjo po vrnitvi v preteklost, ampak za zahtevo po drugačni sedanjosti in prihodnosti. Zamišljena prihodnost ni podaljšek sedanjosti, temveč je napolnjena s preteklimi aspiracijami (Knight in Stewart 2016: 12) ter z moralnim sporočilom za naslednje generacije (Narotzky 2016).

Pogovor z delavkami in delavci kaže, da v družbi ni bilo prostora za artikulacijo njihovih stisk in njihovo uzgodbljanje. Tudi zato izguba dostojanstva ni bila prepoznana kot nekaj, kar je družbeno pogojeno, zato so se ljudje z njo pogosto spopadali v osami. Njihove težave je še poglobljalo umanjkanje diskurzivnega prostora v samoodgovorni družbi tržne racionalnosti. Analiza članka zato kaže na pomen uzgodbljanja stisk ljudi in ozadij, ki so jih zaznamovali, in opozarja, da so doživljanja strukturno zaznamovana. Ob tem poudarjam, da strukturnih pogojenosti ne esencializiramo v delavske subjektivitete oziroma ne prevajamo v kulturno razliko, intimnih doživljanj ne homogeniziramo in ljudi ne objektificiramo v učinek ideologije.³⁷ Država je v pričakovanjih in razočaranjih ljudi odigrala pomembno vlogo. Izgubi dela in tovarne sta močno povezani z njihovim klicem po dostojanstvu ter s hrepenenjem po pripadnosti in družbenem prepoznanju.

³⁷ O podobnih dilemah ob obravnavi družbenega trpljenja govorijo medicinski antropologi. Pozivajo k boljšemu razumevanju, ki hkrati zajema individualne in kolektivne (medosebne) izkušnje oziroma doživljanja na lokalni in globalni ravni (Knežević Hočevar 2017). Problem prevajanja strukturnih pogojenosti v kulturno razliko je poleg novih kulturoloških študij razreda obravnavala tudi Chris Haylett (2001). Več o tem glej tudi Vodopivec 2012b.

Zahvala

Članek je bil pripravljen v sklopu raziskovalnega programa P6-0280 (*Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*), ki ga je iz državnega proračuna sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Za podrobno branje in komentarje se zahvaljujem Barbari Vodopivec, urednicama Glasnika SED in štirim anonimnim recenzentom. Posebna zahvala pa gre mojim sogovornicam in sogovornikom, da so si vzeli čas ter z mano delili spomine in doživljanja.

Literatura

AUTOR, Nika: *Učinki reprezentacije in zagate kritične misli v polju umetniških praks*. Magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2011.

BONFIGLIOLI, Chiara: Gendering Social Citizenship: Textile Workers in Post-Yugoslav States. *CITSEE Working Paper No. 2013 (30)*, 2013.

BRAS, Katja: *Omrežja socialne opore odpuščenih delavk in delavcev tovarne Mure*. Magistrska naloga. Ljubljana: FDV, 2015.

DRAKSLER, Katja, Nataša Dernovšček Hafner, Niko Arnerić in Metoda Dodič Fikfak: Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health. *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 28 (1), 2018, 131–150.

DODIČ FIKFAK, Metoda: Zdravje ljudi v času krize. *Glasnik KIMPDS* 4 (1), 2010, 2–4.

FASSIN, Didier: Moral Economy Revisited. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 6, 2009, 1237–1266.

FORJAN, Nataša: *Stanje tekstilne industrije v Sloveniji: Primer Mure d. d.* Diplomaska naloga. Ljubljana: FDV, 2003.

HAYLETT, Chris: Illegitimate Subjects?: Abject Whites, Neo-Liberal Modernization and Middle Class Multiculturalism. *Environment and Planning D: Society and Space* 19 (3), 2001, 351–370.

JAMBREŠIČ-KIRIN, Renata in Marina Blagaić: The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory. *Narodna umjetnost* 50 (1), 2013, 40–73.

JOVANOVIĆ, Deana: *Bor forward: Zamišljanje budućnosti*. Bor: Narodna biblioteka Bor, 2013.

KIESELBACH, Thomas (ur.): *Zdravje v času prestrukturiranja (HIRES), priporočila in odzivi posameznih držav ter politike v EU*. Ljubljana: Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa, UKC, 2011.

KLADNIK, Ana: *The Formation and Development of the Socialist Town in Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1965 / Oblikovanje in razvoj socialističnega mesta v Jugoslaviji in na Češkoslovaškem, 1945–1965*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2013.

KNEŽEVIĆ HOČEVAR, Duška: Nevidne stiske »uspešnih« v kmetovanju na podlagi presoj družbenega trpljenja. *Glasnik SED* 57 (1–2), 2017, 26–34.

KNIGHT, Daniel in Charles Stewart: Ethnographies of Austerity: Temporalities, Crisis and Affect in Southern Europe. *History and Anthropology* 27 (1), 2016, 1–18.

KOVAČ, Bogomir: Mura, slovenski GM. *Mladina* 26, 3. julij 2009, 25.

KUČAN, Alenka in Danijel Petkovič: *Analiza potreb po razvoju novih izobraževalnih programov za brezposelne v pomurski regiji*. Neobjavljena študija Andragoškega centra Slovenije in Ljudske univerza Murska Sobota, 2010.

LAZNIK, Tjaša: *Antropološka analiza dela v Velenju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2018.

LUI, Nina: *Življenjske prakse in strategije preživetja: Primer odpuščenih Murinih delavk*. Magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2013.

MATOŠEVIĆ, Andrea: *Pod zemljom: Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011.

MOČNIK, Rastko: Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu. V: Gal Kirn (ur.), *Postfordizem: Razprave o sodobnem kapitalizmu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010, 149–202.

NAROTZKY, Susana: Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During Crisis. *History and Anthropology* 27 (1), 2016, 74–92.

NEUBAUER, Sonja: *Odповed pogodbe o zaposlitvi zaradi stečaja na primerih Murinih delavk*. Diplomski naloga. Maribor: Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, 2011.

PALOMERA, Jaime in Theodora Vetta: Moral Economy: Rethinking a Radical Concept. *Anthropological Theory* 16 (4), 2016, 413–432.

PIKON, Rok: Novi lastniki Muri obljublajo sedem milijonov evrov. *Finance.si*, 29. 8. 2011; <https://www.finance.si/322057/Novi-lastniki-Muri-obljublajo-sedem-milijonov-evrov>, 23. 7. 2019.

PETROVIĆ, Tanja: Industrijsko delo v socializmu: Od izkušnje do dediščine. *Glasnik SED* 56 (3–4), 2016, 31–40.

POTKONJAK, Sanja in Tea Škokić: 'In the World of Iron and Steel': On the Ethnography of Work, Unemployment and Home. *Narodna umjetnost* 50 (1) 2013, 74–95.

PRINČIČ, Jože: Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 205–258.

SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*. New Haven: Yale University Press, 1985.

STANOJEVIĆ, Miroslav: Konec dolgega stavkovnega vala. *Teorija in praksa* 38 (5), 2001, 798–816.

STANOJEVIĆ, Miroslav: Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije: Konkurenčno (samo)izčrpavanje dela. V: Goran Lukić in Rastko Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, 23–33.

STUDEN, Andrej: Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O*

zgodovini (samo)odgovornosti. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 9–36.

THOMPSON, Edward P.: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present* 50, 1971, 76–136.

VODOPIVEC, Nina: *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.

VODOPIVEC, Nina: Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012a, 223–245.

VODOPIVEC, Nina: »Dovolj je! Nismo številke, ljudje smo!«: Industrijski delavci in posledice sodobnega prestrukturiranja. V: Jaka Repič in Jože Hudales (ur.), *Antropološki vidiki načina življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012b, 187–210.

VODOPIVEC, Nina: On the Road to Modernity: Textile Workers and Post-socialist Transformations in Slovenia. *History* 97 (328), 2012c: 609–629.

VODOPIVEC, Nina. Postsocialistična tranzicija v antropološki perspektivi. V: Aleksander Lorenčič in Željko Oset (ur.), *Regionalni vidiki tranzicije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, 33–48.

ŽUPANOV, Josip: Samoupravni socializem, konec neke utopije. *Teorija in praksa* 26 (11–12), 1989, 1387–1399.

Ustni viri

Silva, intervju, Murska Sobota, 2011.

Vesna, intervju, Murska Sobota, 2011.

Erika, intervju, Murska Sobota, 2011.

Branko, intervju, Ljubljana, 2019.

Varja, intervju, Murska Sobota, 2019.

Milena Srpak, intervju, Ljubljana, 2011.

Intervjuji Nine Luin z Ano, Bredo, Cilko, Jano, Jasmino, Marijo in Tonijo, 2013.

Spletni viri

Spletni Vir 1: Veliko ljudi je pustilo svoje zdravje v Muri, nekoč niso bili le številke – bili so ljudje. *Pomurec.com*, 16. 2. 2016; https://www.pomurec.com/vsebina/36876/veliko_ljudi_je_pustilo_svoje_zdravje_v_muri_nekoc_niso_bili_le_stevilke_%C3%A2%E2%82%AC%E2%80%9C_bili_so_ljudje/, 29. 8. 2019.

Spletni vir 2: DERNOVŠEK HAFNER, Nataša in Katja Draksler: *Zdravje delavcev v procesih prestrukturiranja podjetij – primer poslovne skupine Mura, Murska Sobota*. Videoposnetek. UKC Ljubljana, Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa (študija), Zera d.o.o. (produkcija videa), 2016; <https://vimeo.com/155300838/>, 23. 7. 2019.

Spletni vir 3: M. N.: Muro toži 1.620 delavcev. In še več jih bo. *MMC RTVSLO*, 20. 7. 2010; <https://www.rtvsllo.si/gospodarstvo/novice/muro-tozi-1-620-delavcev-in-se-vec-jih-bo/235144/>, 29. 8. 2019.

Spletni viri 4: NARED, Marjetka: Protest delavcev Mure: Molk in stisnjene pesti. *MMC RTVSLO*, 23. 7. 2009; <https://www.rtvsllo.si/slovenija/protest-delavcev-mure-molk-in-stisnjene-pesti/208240/>, 22. 7. 2019.

The End of the Mura Textile Factory: Work Loss Experiences and Calls for Dignity

The central thesis of the article is that the collapse of the Mura factory, which occupied a particular position in the society and history of the textile industry in Slovenia, entailed more than just a financial and employment loss for many workers. It also involved personal and social loss: a loss of dignity (cf. Narotzky 2016), self-worth, and social recognition.

The article is based on an analysis of interviews with the retired and dismissed workers, an overview of media materials, and research projects that included surveys or interviews with the dismissed Mura factory workers. The author highlights three such research projects: two master's theses on work-loss experience, unemployment, and survival strategies of Mura's workers (Luin 2013; Bras 2016), as well as a survey on the consequences of Mura's bankruptcy for the workers' physical and mental health (Draksler et al. 2018). These projects are not only sources of information about the experiences of losing one's employment and factory, but also demonstrate that the society showed little interest in the consequences of losing a job and experiencing such a loss. The author connects the lack of research and attention paid to such questions by the society with the specific way of how the society dealt with the economic restructuring in Slovenia.

She establishes that the loss of dignity was individualised. Workers talked about feeling humiliated, deceived, and abandoned. Their experiences were strongly affected by the tense circumstances and relations in the factory before the bankruptcy as well as by the way they had been dismissed. Their distress often remained embodied and suppressed in the intimacy of the emotional experience. The extensive media coverage did not resolve any problems. With its specific way of representation, which corresponded to the prevailing social representations of industrial workers in the society, it often even exacerbated them. The absence of a discourse space to narrate the stories of loss and distress in the so-called self-responsible society of market rationality aggravated these painful experiences. The feelings of injustice, abandonment, and social devaluation were intensified by the impression of the elites' impunity. The workers turned to the state for the protection of basic human dignity, addressing not only the legal role (legislation) but the entire system that maintained social reproduction.

